



Breytenbach in Den Haag

Uit de geschiedenis van 'n Seisoen in die paradys. Met een inédit

Eep Francken

Breytenbach in The Hague. Aspects of the textual history of A Season in Paradise. With an unpublished fragment

Breyten Breytenbach's A Season in Paradise presents a fruitful challenge to any textual-genetic critic. The original Afrikaans edition (1976) was and is contested because the author was in prison at the time of publication and was not permitted to edit his own text. A few years later, when Dutch and English translations (1980) presented the Season in its entirety, it became clear that the original edition had been tampered with and toned down. The typescript used for the Dutch translation was donated to the Dutch Literary Museum in The Hague. This article is about this book's text and publishing history. It reviews the relevant facts, and tries to clarify the views and conduct of the author as well as the other principal persons involved. Hopefully it will serve as an incentive for an Afrikaans critical edition.

1. Inleiding

De literatuurhistoricus J.C. Kannemeyer (1939-2011) bewoog zich op uiteenlopende terreinen van de literatuurstudie. Hij is een belangrijke biograaf; in zijn literatuurgeschiedenissen en daarbuiten beoefent hij de literaire kritiek. Van Zyl wijst op nog een andere kant van Kannemeyer, minder bekend maar ten onrechte. Hij noemt hem “die enigste werkelijke deskundige in Afrikaans ten opsigte van die edisietegniek” (Van Zyl, 2012: 157). Op dit onderwerp heeft Kannemeyer zich de laatste jaren in Stellenbosch met zijn studenten gericht. Dat valt te begrijpen, want wat men ook in de literatuurstudie wil ondernemen en wat men over literatuur ook wil vaststellen, men moet eerst op de hoogte zijn van de precieze hoedanigheid van de tekst. Wat kun je beweren over een werk als je niet weet wat er staat?

De status van de tekst is bij Breytenbachs 'n Seisoen in die paradys (1976) van de eerste druk af onzeker geweest. Dit artikel gaat in op de tekst- en editiegeschiedenis, bespreekt de historische feiten en probeert de handelwijze van betrokkenen begrijpelijk te maken. Wie deed wat en waarom? Aanleiding vormde het bericht dat de schrijver Adriaan van Dis, pleitbezorger van Breytenbach en een van de twee Nederlandse vertalers van 'n Seisoen, in januari 2001 een zevental dozen vol documenten die te maken hebben met Breytenbach, heeft afgestaan aan het Letterkundig Museum in Den Haag. Tot de inventaris hoort het Afrikaanse typescript dat eind jaren zeventig gebruikt is voor de Nederlandse vertaling.

Hoewel Kannemeyer in zijn literatuurgeschiedenis al in 1983 maar liefst vijftientig bladzijden over Breytenbach schrijft, besteedt hij aan 'n Seisoen maar één alinea. In de concurrerende literatuurgeschiedenis *Perspektief en profiel* is de verhouding

overeenkomstig (Kannemeyer, 1983: 485; Viljoen, 1998: 275 en 289). Maar de oplagen van Breytenbachs werk in Nederland vertonen een ander beeld. Van de ongeveer vijftienvintig boeken die van Breytenbach in Nederland zijn verschenen – welke Zuid-Afrikaanse schrijver doet hem dit na? – haalde *'n Seisoen*, of eigenlijk *Een Seizoen*, als enige vijf drukken (Van den Bergh, 2003; Recourt, 2008).

Er is hier geen gelegenheid voor een uitweiding over de literaire kwaliteit van *'n Seisoen*, maar toch: voor de Nederlandse lezer is dit boek onvergetelijk. Breytenbach geeft vlijmscherp uitdrukking aan twee kanten van zijn persoon. Hij is de moderne antiapartheidsstrijder die het met de apartheidsjongens in Zuid-Afrika helemaal gehad heeft, maar desondanks blijft hij tegelijk honderd procent Afrikaner, met alle verkleefd- en verknochtheden aan die identiteit verbonden. Bij wijze van illustratie nog één bewering zonder bewijs: niemand schrijft over de natuur van Zuid-Afrika mooier dan deze schrijver in dit boek.

2. Eerste druk

In 1976 verscheen bij Perskor-Uitgewery in Johannesburg *'n Seisoen in die paradys*. De auteursnaam is B.B. Lasarus, maar als houder van het kopijrecht staat Breyten Breytenbach vermeld. *'n Seisoen* is onder meer een beschrijving van de reis door Zuid-Afrika die Breytenbach na lang wachten op toestemming in 1973, dus drie jaar eerder, met zijn echtgenote gemaakt heeft. Ieder wist dat Breytenbach in 1975 was gearresteerd, wegens banden met “terrorisme” tot negen jaar was veroordeeld en in de gevangenis zat. Kon hij vrijuit spreken? Kon de lezer vertrouwen op de tekst?

“B.B. Lasarus” suggereert een vergelijking van B.B.’s verhoopde vrijkomen met opstanding uit de dood van de Bijbelse Lazarus. Een andere vingerwijzing naar meer dan eens sterven en weder opstaan krijgt de lezer trouwens op bladzijde één. In de titel van het openingsstuk is sprake van een eerste dood, wat toch inhoudt dat een tweede ook zou kunnen. De verteller vertelt van zijn vroegere gewoonte “om af en toe af te klop” (dood te gaan). Hij vindt dat maar “’n vermorsing van geld en kosbare energie” omdat alle gedoe met doodkisten, kransen en vriendjes van de zondagsschool na elk overlijden opnieuw moet plaatsvinden. En er is meer. Zo schrijft Breytenbach verderop in zijn boek ook meer dan één dood toe aan Rimbaud, op wiens *Seisoen in de hel* zijn *Seisoen in die paradys* natuurlijk een zinspeling vormt.

De flaptekst is een belangrijk document waaraan tot nu toe weinig aandacht is gegeven. Omdat stofomslagen plagen te verdwijnen verdient die tekst een herdruk, maar daarvoor ontbreekt hier de ruimte. We lezen daar een verontschuldigende aanprijzing. Breytenbach wordt voorgesteld als naïeve kunstenaar die over de Zuid-Afrikaanse politiek weliswaar “aanvegbare uitsprake” doet, maar altijd vanuit een eerlijke overtuiging en ook “goed verwoord”. Die overtuiging houdt in dat “Suid-Afrika se oplossings vir sy volkereverhoudings verkeerd is,” maar Breytenbach is tot die opvatting gekomen vanuit “die intuïtiewe waarnemings van die digter”. Zijn gevangenschap wordt heel even

aangestipt in de eufemistische formulering dat “die situasie van die skrywer intussen tragies verander” is. De uitgever probeert zijn auteur te vergoelijken: die jongen zit verkeerd maar hij bedoelt het goed. En een dichter kun je om dit soort dingen toch niet hard vallen? De flap meldt ook dat het boek drie jaar eerder geschreven is, maar over de oorzaak van dit uitstel of over de tekstverzorging geen woord (Lasarus, 1976: stofomslag).

3. “Gekater”?

Die zaak werd in 1977 wel aangekaart door Adriaan van Dis. Hij publiceerde in Amsterdam in de *Raster*-reeks (“tijdschrift in boekvorm”) twee gevangenisbrieven van Breytenbach aan André Brink, en een antwoord van Brink. De drie brieven zijn van augustus-september 1976. Ze waren onderschept door de gevangenisautoriteiten en hoorden tot de processtukken bij een tweede proces tegen Breytenbach, medio 1977. Ook de Kaapse krant *Die Burger* maakte daarvan destijds het een en ander openbaar (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 4). Over *’n Seisoen in die paradys* schrijft Breytenbach aan Brink (Breytenbach en Brink, 1977: 15):

“Seisoen” verskyn binnekort, gekater [gecastreerd] by Perskor (takties en finansiël onthalwe) – ek het natuurlik geensins die veranderde ms. gesien – nóg enige proewe [...] – en Bartho/Chris vier seker botoon. Hoewel Ampie en John darem probeer keer het. Ons sal maar sien. By Meulenhoff verskyn die integrale teks (vertaal) in elk geval.

Breytenbach mocht in de gevangenis niet zijn eigen werk redigeren, proeven lezen of iets van dien aard. Bartho, Chris, Ampie en John zijn bekende figuren van de toenmalige Afrikaanse literatuur: de schrijvers Chris Barnard, John Miles en Bartho Smit (1924-1986, destijds uitgever bij Perskor) en de geleerde en criticus Ampie Coetzee. In zijn verklarende aantekeningen noemt Van Dis Perskor een “Semi-staatsuitgeverij”. Deze uitgeverij hoorde in elk geval helemaal bij de gevestigde Afrikaner orde. Bij de Afrikaanse Pers Boekhandel (APB), de voorloper van Perskor, is niemand minder dan H.F. Verwoerd bestuursvoorzitter geweest (McDonald, 2010: 96).

Van Dis vertelt dat Brink en hijzelf *’n Seisoen* allebei “proberen te vertalen”, Brink in het Engels en Van Dis in het Nederlands, en dan uiteraard onverkort. Brink noemt het boek in zijn brief “hels moeilijk vertaalbaar”. Aan zijn opgesloten vriend vraagt hij daarom: “pazienza pazienza” (Breytenbach en Brink, 1977: 17 en 24-25).

Deze brieven horen bij een veel grotere verzameling, te vinden in een documentaire die Jack Viviers over de twee processen tegen Breytenbach heeft samengesteld. Viviers’ boek verscheen in 1978. Het bestaat voor een groot deel uit Breytenbachs verklaringen voor het gerecht, zijn gevangenisbrieven en de antwoorden daarop, maar lijkt buiten hem om tot stand gekomen. Breytenbach blijkt nota bene vanuit de gevangenis tegen dezelfde Viviers te hebben gewaarschuwd, omdat “Gryskak” (de geheime politie) van diens diensten gebruik zou maken (Viviers, 1978: 134 en 151). Jack Viviers was

werkzaam als journalist, volgde het eerste proces voor *Beeld*, de Afrikaanse krant van het noorden van het land, en bracht het later tot “chief communications adviser” van premier P.W. Botha (Anoniem, 1975: 370; Giliomee, 2008: 10).

In de gevangenis-correspondentie ziet men hoe de coupures in 'n *Seisoen* Breytenbach bezighouden. Hij vraagt aan zijn broer Cloete of “Bartho *Seisoen* lelik gekater” heeft (Viviers, 1978: 122). Aan een oude vriend, nu medegevangene, schrijft hij (Viviers, 1978: 135):

Ek verstaan dat my boek 'n *Seisoen in die Paradys* eersdaags by Perskor verskyn en dat die teks “versorg” is deur die bogenoemde vriende [Coetzee, Miles] (ek het natuurlik nie die veranderinge gesien nie, maar dit is seker met “goeie bedoelings” aangebring). Sy [mevrouw Breytenbach] sal egter daarvoor sorg dat die integrale teks in Nederland verskyn. Terloops, ou slaggat Bartho Smit is nog steeds uitgewer by Perskor.

Tegenover Brink brengt hij de Engelse vertaling ter sprake: “ek hoop jy ‘skaf’ – of skaaf? – dit nog [...] en mag enige vertaling die integrale teks wees – d.w.s. die wat in Nederlands gaan verskyn!” (Viviers, 1978: 149). Ook in een uitvoerige brief aan zijn vrouw komen zijn wantrouwen tegen Perskor en Bartho Smit en zijn onvrede over de weglatingen terug (Viviers, 1978: 160-161):

Moet nie vergeet om alle materiaal vir *Seisoen* by Perskor te kry nie. [...] Ek wil hê dat Meulenhoff die teks van *Paradys* sonder die weglatings van die Perskor-uitgawe publiseer tensy daar natuurlik weglatings om letterkundige redes geskied het. [...] Dring daarop aan dat 'n kontrak opgestel word en dring aan op 'n voorskot wat minstens so groot is soos die vorige. [...] Ek vrees dat Cloete bietjie deur Bartho om die bos gelei kan word en ek vrees veral dat Bartho dink of maak asof hy dink dat Boetie [broer Cloete] gesprekke met my gevoer het oor die weglatinge in die teks waarop Bartho besluit het. Blykbaar bo en behalwe die weglatings van Ampie en John en ook sonder dat hulle daarvan geweet het. En hy dink miskien selfs dat Boetie my toestemming daarvoor gekry het. Dis alles nie waar nie. Inteendeel, elke keer as hy my sien, verseker Boetie my dat nie te veel uitgesny is nie, ens. – behalwe die laaste keer in September toe hy my vertel het dat Bartho verder gegaan het as met die weglatings van die kêrels. Ek kan natuurlik niks daaraan doen nie en ons sal moet aanhou staatmaak op die dienste – as bemiddelaar by die Eerste Minister – van Bartho se baas, ene Jooste. Maar twee dinge is duidelik:

1. Ek sal enige publikasie wat vermink is, verwerp.
2. Ek sou graag wil hê dat diegene wat die manuskrip in sy geheel gesien het, die boek moet aanval weens die verminking, as dit nodig is. Ek dink natuurlik aan Ampie, aan John en aan Dreau [André Brink]. Ek kan my voorlopig nie veroorloof om Bartho en Kie kwaad te maak nie, maar dit sal wel kom. Vir die oomblik (ons hoef dit natuurlik nie te sê nie) staak ons enige ander publikasie by Perskor. Hulle het al klaar heelwat daaruit verdien.

Jooste is M.V. Jooste (1909-1982), begonnen als journalist maar later bij Perskor opgeklommen tot regelleef, man van directeur- en voorzitterschappen, volgens

Breytenbach bovendien een vriend van premier Vorster. Misschien zou een goed woordje van deze persbaas hem uit het gevang kunnen helpen, dus was hij wel verplicht om hem te vriend te houden, althans niet tegen de haren in te strijken... (Viviers, 1978: 162). De inmiddels bekende klachten komen we ook weer tegen in een andere brief aan Brink (Viviers, 1978: 188):

Dit lyk my Bartho het my, soos voorsien kon word, verneuk met *Seisoen*, ek het nog niks self gesien nie, uiteraard geen proewe hoegenaamd nie – maar ek verstaan hy het verder gesny as John en Ampie, en sonder hulle medewete. Wanneer ek aan hom (Bartho) dink, het ek net die grys beeld van 'n suwwe waterdraer voor oë, en die spreekwoord: “versigtigheid is die moeder van versigtigheid.” En ongelukkig kan ek hom nie kritiseer nie, want Perskor se grootbaas is glo dik pellic-pellic met Kakwa, en ek het hom nodig.

Voor een verklaring van dat minder vriendelijke “Kakwa” (Strontkar) moet ik wel in de richting van de minister-president wijzen. Belangrijker is het antwoord van de veelgemaakte Bartho Smit op Breytenbachs halve beschuldigingen. Het staat in *Beeld* van 19 juli 1977. En bij Viviers. Smit werpt alle verwijten van Breytenbach verre van zich. Breytenbach heeft hem vanuit de gevangenis via zijn broer Cloete gevraagd om te kijken naar de mogelijkheden van uitgave, waarbij Smit alles “wat sy (Breyten se) posisie in die tronk sou kon bemoeilik” moest schrappen, maar niet dan na instemming van Ampie Coetzee en John Miles. Als derde werd hierbij nog Ernst Lindenberg betrokken, hoogleraar Afrikaans-Nederlands in Witwatersrand (Anoniem, 1975: 370). Smit onderstreept dat alle schrappingen het fiat van deze drie “beskermhare” hadden: “Breyten se bewering in een van sy briewe dat ek verdere sneë aangebring het sonder Ampie en John se medewete is ook nie waar nie.” (Viviers, 1978: 188-189).

4. Vertaald

Het duurde al met al tot 1980 voordat de vertalingen uitkwamen. De Engelse is niet gemaakt door Brink maar door Rike Vaughan (1946-2007), een Zuid-Afrikaanse met een Vlaamse achtergrond, de Nederlandse door Van Dis in samenwerking met Hans Ester. Breytenbachs pseudoniem is in de Nederlandse uitgave (van Meulenhoff) dankzij één andere letter vernederlandsd tot B.B. Lazarus. Daarachter staat tussen vierkante haken: Breyten Breytenbach (Breytenbach, 1980a; Lazarus, 1980).

De Nederlandse vertaling verscheen op 31 oktober. Het boek was flink aan de prijs: f 39,50 (Anoniem, 1980: 58). Op de achterflap leest men over een “originele versie [...] jarenlang verboden voor publikatie door de Zuidafrikaanse censuur” en van een “gekuiste, niet-geautoriseerde versie”, die uiteindelijk mocht verschijnen in “1977” (foutje). Er staat ook: “Deze Nederlandse vertaling is gebaseerd op het oorspronkelijke manuscript, waarvan een kopie naar Nederland was gestuurd.”

Wie de Nederlandse naast de Afrikaanse uitgave van Perskor legt, ziet inderdaad een heleboel verschillen, bijna allemaal uitbreidingen ten opzichte van de Afrikaanse tekst. Aanduidingen als “gekater” en “gekuist” zijn blijkbaar terecht. De uitbreidingen staan ook in de Engelse vertaling. Meulenhoffs bewering over een jarenlang verbod door “de Zuidafrikaanse censuur” is echter niet juist. Er is in Zuid-Afrika wel degelijk werk van Breytenbach officieel verboden, maar *'n Seisoen* nooit. Ook de vervolledigde vertalingen uit 1980 zijn niet verboden. Over de karakterisering van de Zuid-Afrikaanse uitgave als “niet-geautoriseerd” valt te twisten, omdat Breytenbach zijn tekst inderdaad niet zelf had vastgesteld, maar wel onder voorwaarden met een verkorte uitgave had ingestemd (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 5; McDonald, 2010: 272-273).

Wel is de publicatie lang opgehouden door omstandigheden die met de Zuid-Afrikaanse censuur samenhangen. In 1974 was Breytenbachs uitgeverij Buren getroffen door het eerste verbod op een boek in het Afrikaans. Slachtoffer was André Brink met zijn roman *Kennis van die aand* (1973). De uitgeverij was daardoor zo verzwakt dat Buren geen tweede verbod kon riskeren, zeker niet met een dik boek als dit. De uitgever wist niet goed wat te doen en *'n Seisoen* bleef liggen. Ten slotte ging de firma Buren toch ten onder (Peters, 1996: 84) en moest Breytenbach sowieso op zoek naar een andere uitgever. Maar intussen zat hij gevangen! Zoals we zagen was publicatie voor hem “takties en finansiële onthelving” gewenst. “Finansiële”, want hij mocht vanuit de gevangenis geen nieuw werk publiceren en zat dus zonder inkomsten. “Takties”, ter wille van zijn zaak moest hij in het nieuws blijven, wat door zijn nieuwe/oude boek vast en zeker zou lukken. Later heeft hij een wat ideëlere benadering van deze situatie gegeven, waarbij ook naar voren komt dat *'n Seisoen* nog niet helemaal af was (Breytenbach, 1984: 177):

Ik voelde, zoals iedere gevangene, de behoefte om iets aan het leven buiten de gevangenis te kunnen bijdragen. Er bleef een drang bestaan om te communiceren, te roepen, op het dak te klimmen en met je armen te zwaaien en te zeggen: “Ik hou van jullie,” of alleen: “Ik ben hier; ik ben dood, maar ik ben hier – vergeet dat niet!” Maar ik wist ook hoe moeilijk het leven voor Yolande [zijn vrouw] geworden was (of liever: ik vermoedde het – ze was te discreet en te bezorgd voor mij om over haar problemen te spreken), en ik voelde een diep verlangen om haar op welke wijze ook te kunnen helpen. Om mijn stem dus niet helemaal tot zwijgen te laten brengen spoorde ik haar aan om de publikatie te regelen van het manuscript, dat ik eigenlijk nooit tot mijn volle tevredenheid had afgerond; ik ging ermee akkoord dat bepaalde gedeeltes van de tekst zouden worden weggelaten, maar wel op voorwaarde dat dit zou gebeuren onder toezicht van mensen die ik volkomen vertrouwde, en op voorwaarde dat men voor vertalingen en publikaties in het buitenland zou uitgaan van de integrale tekst.

Onder die voorwaarden durfde Perskor het aan. Die uitgeverij had een eventueel verbod makkelijker kunnen overleven dan Buren en liep waarschijnlijk ook minder risico door warme banden met het gezag. De coupeerschaar verkleinde de kwade kans verder. Smit bezwoer het gevaar ook met zijn nederige flaptekst. Overigens is het

bekend dat hij in de jaren zestig voor Breytenbachs bundel *Die ysterkoei moet sweet* al van te voren naar de officiële censors is gestapt om een verbod te vermijden (McDonald, 2010: 42-43). Wie weet heeft hij zoiets voor 'n *Seisoen* ook ondernomen.

5. Lijphart

In 1985 schreef Truida Lijphart-Bezuidenhout voor het Zuid-Afrikaanse tijdschrift *Stet* een artikel over de schrappingen. Zij was jarenlang verbonden aan de Universiteit van Amsterdam. Zij bespreekt eerst de manier waarop de Zuid-Afrikaanse uitgave tot stand kwam en vertelt in september 1984 Coetzee, Lindenberg en Miles over de geschiedenis van de publicatie van 'n *Seisoen* te hebben uitgevraagd. Deze drie herinnerden zich weinig en in elk geval niets over vermeende veranderingen die Bartho Smit op eigen houtje zou hebben aangebracht. Met Smit heeft Lijphart niet gepraat, misschien omdat zij zijn uiteenzetting van 1977 bij gebrek aan tegenspraak eenvoudigweg was gaan aanvaarden. Voor de verdenking die de gevangen dichter Breytenbach tegenover Smit koesterde, dat die op eigen houtje buiten Coetzee *cum suis* om iets geschrapt zou hebben, lijkt achteraf dus geen feitelijke aanleiding te zijn geweest.

Bartho Smit zat bij de APB en Perskor op een eigenaardige positie. Hij was wel wat ouder dan zijn bentgenoten maar door zijn moderne toneelwerk toch een Sestiger van het eerste uur, een echte vertegenwoordiger van de moderne literatuur. Men zal hem niet toevallig binnengehaald hebben, maar om het contact met de aanstormende jongeren niet helemaal kwijt te raken. Inderdaad kon hij Breytenbach, Ingrid Jonker en anderen aantrekken, maar daarmee raakte hij tussen twee vuren. Behoudende krachten binnen de uitgeverij ging dergelijk werk te ver, zij gingen aan zijn stoelpoten zagen. Aan de andere kant moet hij voor de opkomende schrijvers trekken vertoond hebben van de goedbetaalde pion van de gevestigde macht. Op den duur liepen zijn moderne schrijvers weg; ook Breytenbach was na een paar jaar vertrokken (McDonald, 2010: 95-98).

De negatieve houding van Breytenbach tegenover Smit wordt verklaarbaar als men rekening houdt met zijn misnoegen over de hele toestand. Zijn gevangenschap maakte hem onvrij in vele opzichten. De keuze voor de behoudende uitgeverij waar hij vroeger juist was weggegaan en waar hij in vrijheid waarschijnlijk nooit zou zijn teruggekeerd, was niet van harte. Of “slapgat Bartho”, de man van “versigtigheid is die moeder van versigtigheid”, in samenwerking met Breytenbachs drie vrienden werkelijk te voorzichtig is geweest en meer heeft geschrapt dan nodig, valt niet uit te maken. Dat de vertalingen zonder inkortingen in 1980 in Zuid-Afrika gewoon verkocht konden worden, zegt niet alles over hoe de censuur gereageerd zou hebben op een volledige Afrikaanse uitgave anno 1976. Bovendien ging het Smit niet alleen om dat verbod: men mag aannemen dat hij ook de kans op vrijlating niet wilde bederven.

Hoofdzak in Lijpharts artikel is de lijst van weglatingen en aanvullingen die zij op basis van “die tiposkop van Meulenhoff” gemaakt heeft. Zij wil de lezers die de Perskor-

uitgaaf in hun kast hebben, ter wille zijn en drukt daarom alle gesupprimeerde stukken in haar artikel af. Bijna alles wat Smit en Breytenbachs drie vrienden weglieten, staat in haar artikel voor het eerst in het oorspronkelijke Afrikaans gedrukt: “Ywerige lesers kan dan ’n sker en gompot gebruik om hulle Perskor-uitgawe te verbeter.” (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 5).

Zij maakt een uitzondering voor de grootste weglating: de hele “Aars poetica: Monoloog deur ’n anus”, omdat die al in 1980 was gepubliceerd in *Die miernes swel* op (Breytenbach, 1980b). Een korter fragment dat ook in dat boek staat, neemt zij wel op. Deze twee meegeteld komt Lijphart op een dertigtal weglatingen van onderling heel verschillende omvang, variërend van één tot zo’n 750 woorden. De vijf langste zijn:

- 1.-2. In de notities over 6 januari twee passages over “ons skandvlek”: het Robbeneiland. Die naam blijft ongenoemd, net als de naam van de “wyse man” die sprekend wordt opgevoerd, maar ieder denkt aan Nelson Mandela als hij zegt dat hij gaat “aanhou veg vir vryheid” en anderen oproept, mee te doen. Op het eiland zitten volgens Breytenbach de rechtmatige leiders van het land. Zij zullen zich tussen de ribben van “die bees” nestelen, zoals een speer, vervolgens daar ontsteking veroorzaken, “die bees” verzwakken en op de knieën dwingen. Breytenbach stelt ten slotte de profetische vraag of die leiders, eenmaal terug op het vasteland, tot vergiffenis in staat zullen zijn voor deze “vernietigende en vernietigde jare”. De tweede passage, het slot van het hoofdstuk, is een lyrische beschrijving van opstandsvisionen onder de gevangenen (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 5-6; vergelijk Lasarus, 1976: 51 en 53; Lazarus, 1980: 73-74 en 76-77).
3. De al genoemde monoloog van de anus, vergelijk Lasarus (1976: 146) en Lazarus (1980: 186-190). Volgens deze poëtica is een gedicht (onder meer) een oproep tot verzet.
4. In het hoofdstuk over 20 februari-9 maart 1973: het bezoek aan de antiapartheidsstrijder Robert Sobukwe (1920-1978). Hij had huisarrest en mocht alleen beperkt bezoek ontvangen, maar Breytenbach trok zich daarvan weinig aan, kreeg meteen met de politie te maken en schreef over dit alles een laconiek, bijna kluchtig verslag (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 7-8; Lasarus, 1976: 164; Lazarus, 1980: 211-215).
5. Een schets van het Zuid-Afrika van het apartheidssysteem, in het bijzonder van de mensen van de geheime dienst: “die afloeders in die skaduwees, die afluisteraars met die donkerbrille in staatsmotorkarre”. Zij zijn zelf ook slachtoffer van het systeem, want “hulle glo dat hulle glo, hulle glo dat hulle verstaan, hulle glo dat hulle goeie werk doen, [...] hulle hou koers”. Als ze promotie krijgen, dragen ze hun werk over aan navolgers van laag allooi: “die swaksinniges, [...] die psigopate en die monsters, die manne van staal, die killers” (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 8-9; Lasarus, 1976: 171; Lazarus, 1980: 223-225).

In de weglatingen zitten patronen. Over verzetsleiders als Sobukwe en Mandela kon Breytenbach volgens zijn betoegelaars maar beter zwijgen. Ook namen als die van de Angolese revolutionair Mondlane en van Luthuli hebben zij gesupprimeerd en ook Rivonia (van het proces waar Mandela levenslang kreeg). Minder begrijpelijk is dat ook Breytenbachs rare verbastering “Gôrvé Coeltesklotz (A.P. du P.J.v.d.M.J.T.T.)” moest sneuvelen. Ik herken de namen van A.P. Grové, T.T. Cloete en Van der Merwe Scholtz, letterkundige leden van de Publikasieraad, het censuurorgaan van de staat, en misschien ook van W.J. du P. Erlank, een dichter die bij de censuur betrokken was (McDonald, 2010: 63). Dachten Smit en de drie vrienden werkelijk dat deze censurs vanwege dit flauwiteitje wraak zouden willen nemen? Maar misschien zie ik een gevoeliger verwijzing over het hoofd (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 7; Lazarus, 1976: 136; Lazarus, 1980: 174).

Begrijpelijker is dat Breytenbachs scherpste veroordelingen van het apartheids-systeem als zodanig weg moesten. Behalve de genoemde stukken is nog een twaalftal korte passages over dit onderwerp geschrapt. Breytenbach stelt de “Veiligheidspolisie”, vaak gepersonifieerd als een zekere kolonel Huntingdon en zijn “hanslangers”, bij één gelegenheid ironisch als “engele” voor, maar vaker als een stelletje gorilla’s. Onder hen zijn beulen die uit schuldgevoel tegenover hun medemensen harder gaan slaan. Andere “beamptes” noemt hij kortweg “honde”. De Nasionale Party beschrijft hij als “Nasionaal-Christelik soos daardie ander een Nasionaal-Socialisties was”, met als steunpilaren: “die Nasionaal-Christelike Kerke, die Afrikaanse Akademie, die Broederbont [...] fakulteite, studenteorganisasies, biblioteke” (Breytenbachs spellingsvarianten zijn in de Nederlandse vertaling soms verwaarloosd, Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 7 en 9; Lazarus, 1976: 144 en 178; Lazarus, 1980: 183 en 232).

Ook een paar zinnen waar Breytenbach het opneemt voor de “bruinmense”, moesten weg. Ten huize van de bruine socialistische advocaat Sonny Leon, waar hij waarschijnlijk ook niet had mogen komen, ziet hij een foto van Leon als soldaat in de Tweede Wereldoorlog. Dat voorval is gehandhaafd maar niet wat erop volgt: “Toe daar oorsee geveg moes word was die Bruinman goed en aanvaarbaar genoeg vir die Witman maar nou dat die Party wat die Duitsers ondersteun het aan bewind is, nou woon die Bruinman in ’n politieke en sosiale ghetto.” (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 7; Lazarus, 1976: 164 en 178; Lazarus, 1980: 211).

Maar het rode licht ging werkelijk voluit branden, zodra Breytenbach direct verwijst naar het eind van de apartheid en een toekomst van bevrijding. Zwarte stakers zijn voor hem “die mense van die toekoms”, in tegenstelling tot de “Regeringsaangestelde keffende skoothonde”, de leiders van de zogenaamd onafhankelijke zwarte thuislanden (Lijphart-Bezuidenhout, 1985: 9; Lazarus, 1976: 190; Lazarus, 1980: 248). Wie nu “terroris” is, zal later als politicus worden binnengehaald. Deze en andere inmiddels uitgekomen voorspellingen hebben in 1976 de drukpers niet gehaald.

Al die schrappingen wekken misschien de indruk dat men Breytenbach er, gewild of niet, onder heeft gekregen, dat men de criticus van het apartheidssysteem vermoed

zou hebben als een onkritische reisboekschrijver met roze bril. Niets is minder waar. Mede op basis van de flaptekst geloof ik ook niet dat de redacteuren zoiets geprobeerd hebben. Het valt niet te ontkennen dat scherpe kantjes zijn bijgeslepen en dat de “gecastreerde” Breytenbach zachter klinkt dan de enige echte, maar de kern van zijn boek heeft overleefd. Hij is gekortwiekt, niet omgebracht.

6. In Den Haag

In Den Haag blijkt het typoscript in de dozen van Van Dis makkelijk vindbaar. Het ligt in een stofmap met een doorgehaald opschrift: “*Doctoraalexamen! Thursday 12 maart 11 uur!!!*” Later is er met grote letters “Maarten Asscher!” op geschreven, maar de inhoud heeft met het examen noch met Asscher te maken. Er liggen kopieën en knipsels in over Willem Frederik Hermans, door de stad Amsterdam in de ban gedaan omdat hij met optredens in Zuid-Afrika de culturele boycot had doorbroken, en ook ‘n *Seisoen in die paradys* in typoscript. Voor het grootste deel is het een doorslag op doorslagpapier, dus extra dun, met correcties in handschrift. Rechtsboven is er genummerd 1-249, maar veel vellen hebben onderaan nog een andere nummering. Op sommige bladen is de tekst nog maar nauwelijks leesbaar, maar dan bieden de scherpe lenzen van de fotodienst van het Letterkundig Museum uitkomst. Blad 68-72 (“Nog net die son wat groei”) is een kopie uit *Sarie Marais*, het beroemde Afrikaanse damesblad, 14 maart 1973. Het typoscript begint met “Kersnag 1972”; het openingsverhaal, dat zowel in Zuid-Afrika als in Nederland al in een boek van Breytenbach had gestaan, zit er dus niet bij (Breytenbach, 1964; Breytenbach, 1974). Daarnaast ontbreekt een aantal fragmenten dat er afgaand op de nummering oorspronkelijk wel geweest moet zijn. Uit vergelijking van Lijpharts lijst van weglatingen met dit typoscript, waarschijnlijk gelijk aan het hare, blijkt dat zij nauwkeurig gewerkt heeft. Er zijn maar weinig verschillen, al gaat het wel om gevoelige zaken.

De Nasionale Party is nog een keertje meer ontzien dan Lijphart-Bezuidenhout al had vastgesteld, namelijk waar Breytenbach de Zuid-Afrikaanse pers te lijf gaat. Zijn aanval op “die Safferkaanse koerante”, die de dichter en zijn vrouw hinderlijk achternaliepen, mag blijven: “liederlike lae peil”, “lesers word regtig soos skape behandel”, “As jy ‘n donkie met ‘n haai kruis, kry jy ‘n joernalis”. Maar als Breytenbach stelt dat “die Safferkaanse koerante sonder uitsondering Nasionale Party koerante” zijn, gaat dat blijkbaar te ver. Smit *cum suis* houden het hier op: “sonder uitsondering partykoerante” (Lasarus, 1976: 45; Lazarus, 1980: 67).

De moderatoren hebben nog een andere hoeksteen van de apartheid uit de wind willen houden, ditmaal nogal grof. Ik bedoel de kerk. Breytenbach brengt naar voren dat er voor de kerk in Zuid-Afrika weinig is om trots op te zijn. Dat blijft staan. Maar dan gaat hij verder: “Die Kerk is ‘n aanhangsel en ‘n instrument van ‘n onmenslike rassepolitiek – die dodelikste gif teen enige ware Christelikheid”, maar in de Afrikaanse uitgave moet de lezer het doen met de wollige mededeling: “die Kerk is ‘n

aanhangsel en 'n instrument". Kort daarna word ook de Zuid-Afrikaanse wetgever en eigenlijk het hele apartheidssysteem een hatelijk bijvoeglijk naamwoordje bespaard. Breytenbach noemt zijn land: "laboratorium vir allerhande perverse wette", maar "perverse" is geschrapt (Lazarus, 1976: 151; Lazarus, 1980: 196-197).

Het ligt voor de hand dat ook ik iets over het hoofd zie, maar dankzij Lijphart is dat dan hooguit klein bier. Wel is er nog één passage die in deze eigenaardige geschiedenis een eigen plaats heeft maar tot nu toe onopgemerkt is gebleven. Het Haagse typoscript bevat namelijk één fragment dat (anders dan de tot nu toe genoemde weglatingen) in het typoscript zelf is doorgestreept en voorzien van de aanwijzing: "laat uit". Ik dacht hier aan een schrapping door Breytenbach zelf, maar hij ontkent dat met nadruk en beschikt voor het onwaarschijnlijke geval dat iemand aan zijn woord zou twijfelen over een moeilijk weerlegbaar argument: "Laat uit' is niet in mijn handschrift."

Ook in de vertalingen is het hier volgende fragment niet te vinden (Lazarus, 1980: 230; Breytenbach, 1980a: 216). Het is een "inédit", dat na zo'n jaar of veertig met toestemming van de auteur (waarvoor veel dank!) het daglicht ziet. Voor de Afrikaanse lezers die destijds hun eerste druk met knipsels uit *Stet* compleet hebben gemaakt: dit stukje hoort in de Afrikaanse uitgave op bladzijde 176, na "asof die hart 'n stukkende platespeler is". We zitten in het hoofdstuk "18 maart 1973". Breytenbach rijdt na een paar zware dagen en een beschonken avond door de nacht, samen met een "ou Tjom" (kameraad), die een kenner voor mij thuisbracht als de uitgever Saayman. Van Kampsbaai gaat het richting Somerset-Wes:

Ons bestemming was Armbeurs se huis in 'n bos naby die Strand. 'n Swart wind het saam met ons deur die nag oor die hoofpad gejaag.

In die bos was daar honde en bloekombome. By die strale van die motor se kopligte het ons aan Armbeurs se voordeur gaan klop. Ons plan was goed belê, altans, die bedoeling was duidelik, die uitvoering daarvan miskien problematies. Ons sou naamlik op soek na 'n bietjie mensetroos saam by haar slaap. Sy het die deur kom oopmaak. Dit kon nie ver van dagbreek af gewees het nie. Sy het koffie vir ons gemaak. Deur die huis loop 'n hond met slegs drie pote. Die dood is verskriklik maar die lewe is ook maar swaar.

Jy sou die eerste skof vat en ek het maar solank op die vloer gaan lê en uitrus tot jy nou jou stootjie gestoot het. Maar daar moes iets verkeerd gewees het met die matras want ek het gehoor hoe steek jy heeltemal mis, hoe jy baklei optel met die lakens en hoe jy dan soos 'n waatlemoen uit die boom ghwar op die vloer tereg kom. Jy het soos 'n man geprobeer, ou maat, maar die teiken wou nie stillê nie. En ek het tussen slaap en droom ingedommel. Toe was dit ligdag. Armbeurs se driepoot hond het aan my neus gestaan en lek en die vloer was ook nie van die sagste nie. Ons moes wikkell. Daar was weereens vars koffie en 'n kordate stryd om jou sokkies en das uitmekaar te kry en uit te werk watter kledingstuk by welke liggaamsdeel moet pas. Dis toe wat jy daardie wonderlike storie vir my vertel van hoe jou broer in die bad aan die slaap geraak het en hoe benoud hy was toe hy wakker skrik ure later want sy ou pioletjie was net die ene rimpels – hy het gedog hy kry nooit weer vastrapplek nie!

Zou dit staaltje van licht-machistische zelfspot destijds geschrapt zijn door een of andere zelfbenoemde zedelijkheids politieagent? Zo krijgt de aanduiding “gekuiste” achterop de Nederlandse vertaling toch nog inhoud. Wie er meer van weet, mag het zeggen.

7. Vraag en antwoord

Wie deed wat en waarom? De regering van Zuid-Afrika voerde een politiek van apartheid uit angst dat de blanke Zuid-Afrikanen hun overmacht in het land zouden verliezen. In dit kader gaf zij het echtpaar Breytenbach pas na lang wachten toestemming voor een bezoek, omdat de ministers mevrouw Breytenbach vanwege haar Vietnamese afkomst classificeerden als niet-blanke. En huwelijken tussen personen uit verschillende bevolkingsgroepen waren verboden.

Deze beladen reis inspireerde Breytenbach tot *'n Seisoen in die paradys*. Uitgeverij Buren (Saayman) kon *'n Seisoen niet* uitgeven. Breytenbach nam het initiatief voor een uitgave bij Perskor, maar tegen heug en meug. Hij ging akkoord met schrappen, mits de uitgever Smit alleen zou schrappen na toestemming van drie door Breytenbach aangewezen vertrouwelingen. Toch bleef hij Smit wantrouwen en hamerde hij op de noodzaak van volledige uitgaven in het buitenland.

Smit vond schrappen waarschijnlijk nodig om de kans op gratie voor Breytenbach niet te bederven en wellicht ook om gevrijwaard te blijven van de officiële censuur. Hij heeft zich gehouden aan de afspraak. Met dezelfde bedoeling gaat hij in de flaptekst verregaand door de knieën. Daar stelt hij Breytenbach buiten diens medeweten voor als sympathieke naïeve dichter met een twijfelachtige maar wel eerlijke overtuiging.

Smit en Breytenbachs drie vrienden handhaafden in hun bewerking Breytenbachs kritische houding tegenover de apartheid. Zij hebben niet geprobeerd om Breytenbachs geladen impressie van Zuid-Afrika te ontdoen van haar eigen karakter. Wel lieten ze de felste uitvallen tegen belangrijke Zuid-Afrikaanse instellingen verdwijnen. Ook schraptten ze voorspellingen inzake het eind van de apartheid, vooral die waar dit eind wordt voorgesteld als een bevrijding.

De vertalers streefden naar een onverkorte versie. Adriaan van Dis bewees de Breytenbachstudie een goede dienst door zijn documenten te laten overgaan in openbaar bezit.

Uitgeverij Meulenhoff wilde evenzeer een volledig *Seisoen* en gaf het boek mooi uit, maar liet zich verleiden tot een niet helemaal verantwoorde *blurb*. Truida Lijphart-Bezuidenhout heeft Breytenbachs drie vrienden gevraagd naar hun rol bij de bewerking en die van Smit. Zij heeft bijna alle weglatingen openbaar gemaakt in de oorspronkelijke Afrikaanse versie. Het Letterkundig Museum bewaart het typoscript netjes voor wie er belang in stelt.

8. Besluit

In dit artikel worden beslist niet alle moeilijkheden van de tekst- en editiegeschiedenis van *'n Seisoen in die paradys* opgelost. Het lijkt alsof het typoscript in het Letterkundig museum identiek is aan het “typoscript van Meulenhoff” van Lijphart, maar zeker is dat niet. Zijn er nog meer typoscripten bewaard en zo ja, waar? Hoe verliep *precies* de gang van Breytenbachs oorspronkelijke tekst naar de eerste Afrikaanse druk? Waarom zag André Brink af van zijn uitdrukkelijke voornemen om het boek in het Engels te vertalen? Het zijn maar een paar van de vele vragen. En afgezien van de tekstvaststelling: Breytenbach grossiert in *'n Seisoen* natuurlijk zoals hij dat altijd doet in toespelingen op inmiddels vergeten actualiteiten, verdraaide namen van intussen vergeten beroemdheden en andere grappen waar je als ijverige “uitlander” maar moeilijk een vinger achter krijgt.

Dit Hollandse artikel is mede gericht op Zuid-Afrika. Voor een nieuwe generatie Zuid-Afrikaanse tekstuitgevers, wellicht leerlingen van Kannemeyer, wil het een handschoen zijn om op te rapen, een aanmoediging om alle problemen opnieuw te bestuderen en op te lossen teneinde te komen tot waar we al veel te lang op wachten: de eerste verantwoorde ongcensureerde kritische Afrikaanse editie van *'n Seisoen in die paradys*.

Universiteit Leiden
Noordwes-Universiteit, Potchefstroomkampus

Bronnelys

- Anoniem.** 1975. Ook in die woestyn het die tong nog 'n skadu (1). De rechtszaak Breyten Breytenbach. *Literama*, 10: 370-382.
- Anoniem.** 1980. Officiële berichten onder uitsluitende verantwoordelijkheid van de Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels. *Boekblad. Nieuwsblad voor het boekenvak*, 147(44): 58.
- Breytenbach, Breyten.** 1964. *Katastrofes*. Johannesburg: Afrikaanse Pers-Boekhandel.
- Breytenbach, Breyten.** 1974. *De boom achter de maan. Verhalen*. Vertaling Adriaan van Dis en Jan Louter. Met tekeningen van de auteur. Amsterdam: Van Genneep.
- Breytenbach, Breyten.** 1980a. *A Season in Paradise*. Vertaald door Rike Vaughan. Londen: Jonathan Cape.
- Breytenbach, Breyten.** 1980b. *Die miernes swel op ja die fox-terrier kry 'n weekend en ander byna vergete katastrofes en fragmente uit 'n ou manuskrip*. Emmarentia: Taurus.
- Breytenbach, Breyten.** 1984. *De ware bekentenissen van een witte terrorist gevolgd door kanttekeningen, tien gedichten en het Okhela-manifest*. Vertaling Gerrit de Blaauw en Adriaan van Dis. Amsterdam: Van Genneep.
- Breytenbach, Breyten en André Brink.** 1977. Een riskante briefwisseling. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door Adriaan van Dis. *Raster*, 4: 5-26.

- Giliomee, Hermann.** 2008. Great Expectations: Pres. P.W. Botha's Rubicon Speech of 1985. *New Contree*, 55: 1-41.
- Kannemeyer, J.C.** 1983. *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur*. Deel 2. Pretoria enz.: Academica.
- Lasarus, B.B.** 1976. *'n Seisoen in die paradys*. Johannesburg: Perskor.
- Lazarus, B.B.** (Breyten Breytenbach). 1980. *Een seisoen in het paradijs*. Met een woord vooraf van André Brink. Vertaald door Adriaan van Dis en Hans Ester. Amsterdam: Meulenhoff.
- Lijphart-Bezuidenhout, Truida.** 1985. Fascistiese pampoene of koue pampoene. Knip- en plak oefening vir 'n paradys. *Stet*, 3(1): 4-9.
- McDonald, Peter D.** 2010. *The Literature Police. Apartheid Censorship and its Cultural Consequences*. Paperback publication. Oxford: Oxford University Press.
- Peters, Bas.** 1996. *Op zoek naar Afrika. Over het verbod op Kennis van die aand van André P. Brink*. Leiden: SNL.
- Recourt, Annemiek.** 2008. *Niet te véél aksent op het "Zud-Afrikaanse" als-je-blijft. De materiële en symbolische productie van het oeuvre van Breyten Breytenbach in Nederland*. Ongepubliceerde M.A.-scriptie Universiteit van Amsterdam.
- Van den Bergh, Erik.** 2003. Breytenbach in Nederland. In: Buikema, Rosemarie en Maaiké Meijer (red.). *Kunsten in beweging 1900-1980*. Den Haag: Sdu: 345-360 en 413-417.
- Van Zyl, Wium.** 2012. Huldeblyk J.C. Kannemeyer (1939-2011). *Tydskrif vir Letterkunde*, 49(1): 156-158.
- Viljoen, Hein.** 1998. Breyten Breytenbach (1939-) alias Panus, alias Don Espejuelo, alias Bangai Bird, alias Kamiljoen. In: Van Coller, H.P. (red.). *Perspektief en profiel. 'n Afrikaanse literatuurgeskiedenis*. Deel 1. Pretoria: J.L van Schaik: 274-293.
- Viviers, Jack.** 1978. *Breyten. 'n Verslag oor Breyten Breytenbach*. Kaapstad: Tafelberg.